

Η Γενιά του 1880 Παύλος Καλλιγιάς και Ανδρέας Καρκαβίτσας

Γεράσιμος Ρεντίφης*

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η γενιά του 1880¹ περιλαμβάνει μια μεγάλη και σημαντική ομάδα λογοτεχνών, η οποία επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Οι δύο σπουδαιότεροι πεζογράφοι της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου είναι ο Παύλος Καλλιγιάς² και ο Ανδρέας Καρκαβίτσας³. Ο Παύλος Καλλιγιάς γεννήθηκε το 1814 στη Σμύρνη, έγραψε μόνο ένα λογοτεχνικό έργο με τον τίτλο *Θάνος Βλέκας* αφιερώνοντας ολόκληρη τη ζωή στη νομική και πολιτική δράση. Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας θεωρείται ως ένας από τους θεμελιωτές της νεοελληνικής ηθογραφίας⁴, γεννήθηκε το 1865 στα Λεχαινά της Ηλείας και πέθανε το 1922 στο Μαρούσι της Αττικής. Το έργο του *ο Ζητιάνος* θεωρείται ως ένα από τα καλύτερα νεοελληνικά πεζογραφήματα, μια κοινωνική διαφωτιστική σάτιρα, με κεντρική ιδέα το θρίαμβο του κακού και την εξαθλίωση του λαού, που έπεφτε από σκλαβιά σε σκλαβιά και

* Γεράσιμος Ρεντίφης, Φιλολόγος, Ίδρυμα Νεολαίας και Διά Βίου Μάθησης.

¹ Η γενιά του 1880: Ο Vitti (Vitti 1987, 47-49) επισημαίνει πως ο όρος «γενιά» αποτελεί γαλλικό δάνειο και αρχικά χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα από τον Κλέωνα Παράσχο, προκειμένου να αντιδιαστείλει τη δική του από «την περασμένη φιλολογική γενιά». Έκτοτε παρά τις επιφυλάξεις ορισμένων (βλ. Μουλλά 1993, 97-104) καθιερώνεται η χρήση του όρου για τη δήλωση των λογοτεχνών, οι οποίοι εμφανίζονται περίπου στην ίδια χρονική περίοδο, παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά στα θέματα και την τεχνοτροπία, και δείχνουν κοινές τάσεις και αναζητήσεις, ώστε να μπορούν να συμπεριληφθούν στην ίδια ομάδα (Πολίτη 1989, 184). Ο Καρβέλης αναφέρει πως στη γενιά του 1880 εντάσσονται όσοι, σε μια κρίσιμη καμπή για την εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας επιχειρούν να ανοίξουν νέους δρόμους στο χώρο της ποίησης, της πεζογραφίας και της κριτικής (Καρβέλης 2003, 25). Στην ίδια ομάδα κατατάσσονται όσοι από τους παλαιούς κατόρθωσαν να εναρμονιστούν και να ακολουθήσουν, και όσοι από τους νεότερους που, ενώ δεν εμπίπτουν στα χρονικά όρια αυτής της γενιάς, με το έργο τους συνεχίζουν, ανανεώνουν και ολοκληρώνουν την αναληφθείσα προσπάθεια. Κατά τον Κ. Θ. Δημαρά η προσπάθεια της γενιάς του 1880 επικεντρώνεται στο να «μορφοποιεί τα στοιχεία του λόγου και του πνεύματος, όσα ήταν ακόμη διάχυτα στα προηγούμενα χρόνια (Δημαράς 2000, 462).

² Ο Παύλος Καλλιγιάς γεννήθηκε το 1814 στη Σμύρνη. Ο Καλλιγιάς υπήρξε νομικός και σπούδασε νομική, φιλοσοφία και ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Έγινε γνωστός ως συγγραφέας μιας ογκώδους πραγματείας για το Ρωμαϊκό Δίκαιο. Επίσης είχε διακριθεί ως καθηγητής και ως δικηγόρος, ενώ, ταυτόχρονα είχε σταδιοδρομήσει και στην πολιτική. Από το έργο που επιτέλεσε κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του έμεινε η εικόνα ενός διακεκριμένου οικονομολόγου (το 1882 διορίζεται Υπουργός Οικονομικών), και περάτωσε τη σταδιοδρομία του ως διοικητής της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (1890). Το 1896, ο Καλλιγιάς πεθαίνει στο Φάληρο. (Βλ. Masson-Vincourt 2009, 25-58).

³ Για βιογραφικά βλ. Παναγιωτόπουλος 1973, τομ. I-IV.

⁴ Στον ελληνικό χώρο ο απόηχος του ρεαλισμού και του νατουραλισμού έφτασε σχεδόν ταυτόχρονα κυρίως μέσα από τις μεταφράσεις έργων των σπουδαιότερων Γάλλων ρεαλιστών και νατουραλιστών συγγραφέων που δημοσιεύθηκαν στα λογοτεχνικά περιοδικά της εποχής. Κατά την ίδια περίοδο δημιουργήθηκε ένα ιδιόμορφο λογοτεχνικό είδος με στοιχεία και από τα δύο αυτά ευρωπαϊκά ρεύματα το οποίο έλαβε την ονομασία «ηθογραφία», που φαίνεται ότι ήταν η μετάφραση του γαλλικού όρου «roman de mœurs». Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από το Ζανετάκη Στεφανόπουλο το 1869 κατά τη μετάφραση στα ελληνικά των παραδόσεων του Γάλλου καθηγητή Abel-François Villemain. (Vitti 1880, 44). Ο Μ. Vitti θεωρεί ότι ο όρος αποτελεί μετάφραση του γαλλικού όρου «roman de mœurs» που χρησιμοποιήθηκε για ορισμένα μυθιστορήματα του Μπαλζάκ, αν και η Γ. Μελισσαράτου επισημαίνει ότι στο γαλλικό κείμενο υπάρχει ο όρος «roman moral» αντί του «roman de mœurs» (Μελισσαράτου 1992, 13-24). Για μια εκτενέστερη ενημέρωση για τον προσδιορισμό του όρου ηθογραφία βλ. Πολίτη-Μαρμαρινού 1980, 219-221.

πνιγόταν από την αμάθεια και τη δυστυχία μέσα στην εγκατάλειψη και τη φτώχεια⁵. Στην παρούσα ανακοίνωση εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στη σχέση των δύο παραπάνω έργων με τα ρεύματα και τις τάσεις της πεζογραφίας της εποχής επικεντρώνοντας την προσοχή μας στα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα, τα οποία προβάλλονται στα δύο μυθιστορήματα.

2. Τα ρεύματα και οι τάσεις της πεζογραφίας τον 19^ο αιώνα. Από το Ρομαντισμό στο Ρεαλισμό

Η διαμόρφωση και η εξέλιξη της αφηγηματικής πεζογραφίας το 19^ο αιώνα εξαρτήθηκε άμεσα από δύο βασικούς παράγοντες, που ήταν αφενός η κοινωνικοπολιτική κατάσταση της χώρας και αφετέρου η επιρροή των ξένων πνευματικών και καλλιτεχνικών ευρωπαϊκών ρευμάτων στον ελλαδικό χώρο. Αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι η νεοελληνική πεζογραφία ξεκινά με το ιστορικό μυθιστόρημα, καθώς το νέο αυτό είδος έφτασε από τη δυτική Ευρώπη με τα φτερά του ίδιου του Ρομαντισμού, ο οποίος λέγεται ότι είχε «αναθρέψει» την *Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή*⁶. Ο Ρομαντισμός προέβαλε την ανάγκη της απελευθέρωσης της φαντασίας και του συναισθήματος θέτοντας ως αισθητική αρχή την οριακή αναζήτηση της πρωτοτυπίας και της καλλιτεχνικής δημιουργικότητας⁷. Ωστόσο τη χρονική περίοδο 1830-1880, οι συγγραφείς είχαν συνειδητοποιήσει ότι εκείνο, το οποίο θα καθιστούσε τα έργα τους ρομαντικά θα ήταν η ιδιότυπη σύλληψη της πραγματικότητας. Παρατηρείται, λοιπόν, μια ρεαλιστική αφηγηματική προσέγγιση, αφού ο Ρεαλισμός στη λογοτεχνία ορίζεται ως η επισταμένη παρατήρηση της εξωτερικής πραγματικότητας και η πιστή και λεπτομερής αναπαραγωγή στο λογοτεχνικό κείμενο⁸. Η νέα γενιά λογοτεχνών ξεκινά το 1880 με μια αισιόδοξη διάθεση και πρεσβεύοντας μια οπτική της ζωής όχι πια παραμορφωτική, όπως των ρομαντικών, αλλά φυσική και υγιή θα πλησιάσουν την άμεση πραγματικότητα για να την αποδώσουν οικεία⁹.

Οι απαρχές του ρεαλισμού, με την έννοια των αισθητικών και θεωρητικών αρχών που τον διαχωρίζουν από τα άλλα ρεύματα, ανιχνεύονται στη ζωγραφική και κυρίως στα έργα του Γάλλου ζωγράφου Κουρμπέ (1819-1877). Καταρχήν η σύγκρουση με την παραδοσιακή ζωγραφική πραγματοποιείται μέσω της θεματικής, την οποία επιλέγει ο Κουρμπέ, καθώς με τους μεγάλους σε διαστάσεις πίνακες *L'Après-dînée à Ornans* (1849) και *Un enterrement à Ornans* (1850) απεικονίζει τετριμμένες σκηνές της καθημερινότητας, απορρίπτοντας τα ιστορικά, ρομαντικά, μυθολογικά ή θρησκευτικά θέματα. Ο Σανφλερύ (1821-1889) υπερασπίζεται την τέχνη του Κουρμπέ και με αυτόν τον τρόπο η νέα αισθητική της

⁵ (Βαλέτας, 1973, σγ')

⁶ (Beaton, 1996, 82)

⁷ (Γαραντούδης, 2008², 130)

⁸ (Πατερίδου, 2008², 192)

⁹ (Μπαλούμη 1999, 20)

ζωγραφικής μεταλαμπαδεύεται στη λογοτεχνία. Ο συγγραφέας είναι ο πρώτος που χρησιμοποιεί τον όρο «ρεαλισμός» για να αξιολογήσει την τέχνη του Κουρμπέ. Αν και δεν διατύπωσε τις απόψεις του για τον ρεαλισμό σε κάποιο θεωρητικό κείμενο, δημοσίευσε, ωστόσο, αρκετά άρθρα, τα οποία συγκέντρωσε το 1857 υπό τον τίτλο *Ο Ρεαλισμός (Le Réalisme)*. Σε αυτά αναφέρονται οι σκέψεις και οι προβληματισμοί του αναφορικά με το ρεαλισμό.

Οι αρχές του ρεαλισμού, σύμφωνα με το Σανφλερύ, συνοψίζονται ως εξής: «το μυθιστόρημα πρέπει να αναφέρεται στο παρόν μέσα από σκηνές όπου περιγράφεται η καθημερινή ζωή και τα ήθη της και να αναπαριστά την πραγματικότητα με συγκεκριμένες και αληθινές λεπτομέρειες. Οι μυθιστορηματικοί ήρωες πρέπει να είναι σύγχρονοι και από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Η δημιουργία αντιπροσωπευτικών ανθρώπινων τύπων πλαισιώνεται με την περιγραφή του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, της εξωτερικής τους εμφάνισης, του ενδυματολογικού τους κώδικα και όλων εκείνων των άλλων χαρακτηριστικών που στοιχειοθετούν την προσωπικότητά τους. Επίσης η δράση είναι απλή, χωρίς περιττές περιπέτειες, και εκπορεύεται από τους μυθιστορηματικούς ήρωες. Ο συγγραφέας δεν περιορίζεται στην πιστή, φωτογραφική αναπαράσταση της πραγματικότητας, αλλά επιλέγει το υλικό του και το διαχειρίζεται κατά την προσωπική του βούληση. Τέλος, ο συγγραφέας πρέπει να είναι αντικειμενικός, να μην κρίνει, απλά να παρουσιάζει τα γεγονότα»¹⁰.

Την εποχή όπου δημοσιεύτηκε ο *Θάνος Βλέκας*, ο Ρομαντισμός βρίσκεται στην ακμή του σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Οι νεοέλληνες συγγραφείς, οι οποίοι καταπιάστηκαν μετά το 1830 με το μυθιστόρημα ήταν επόμενο να επηρεαστούν αποφασιστικά και να αντλήσουν τα στοιχεία της έμπνευσής τους από τις εκδηλώσεις του ρομαντικού κινήματος, οι οποίες παρουσιάζονταν είτε σαν τάση επιστροφής στο παρελθόν είτε απλώς σαν υπέρμετρη έκφραση συναισθημάτων και συγκινήσεων¹¹. Αυτό το είδος μυθιστορήματος ήταν το ιστορικό μυθιστόρημα, όπου στα έργα του Walter Scott γνώρισε σημαντική επιτυχία¹². Ωστόσο το ιστορικό μυθιστόρημα δεν απέδιδε την αλήθεια της ζωής και δεν δικαιωνόταν στις πεποιθήσεις των νεοτέρων¹³. Με τον Καλλιγά παρατηρείται μια πολυσήμαντη μεταβολή και μια στροφή σε ρεαλιστικότερη προσέγγιση γεγονός το οποίο ενισχύει την άποψη του Henri Tonnepet σύμφωνα με την οποία, η κυρίαρχη τάση των λογοτεχνών και κυρίως των Ελλήνων

¹⁰ (Chartier 1990, 94-96)

¹¹ (Σαχίνης 1980⁵, 29)

¹² (Χάρης 1993, 12)

¹³ (Μπαλούμη 1999, 20)

κριτικών μετά το 1880 ήταν η τάση για μια ρεαλιστική μελέτη της ελληνικής αγροτικής ζωής¹⁴.

Στις αρχές λοιπόν του 19^{ου} αιώνα η ευρωπαϊκή πεζογραφία στοχεύει στην αντικειμενική απεικόνιση θεμάτων από τις κοινωνίες της υπαίθρου και από τις κοινωνίες της αστικής γειτονιάς. Η ρεαλιστική αυτή ηθογραφία της Ευρώπης καλύπτει μια ευρεία κλίμακα πραγματώσεων και διακυμαίνεται από την απλή και πιστή καταγραφή του τρόπου ζωής των εξωαστικών πληθυσμών ως την πιο σκληρή κριτική και διαμαρτυρία για την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, αλλά και τη βαθιά ψυχογράφηση των χαρακτήρων¹⁵. Στη Γαλλία το είδος αυτό εγκαινιάζεται από τον Honoré de Balzac (1799-1850), από το μέρος εκείνο της *Ανθρώπινης Κωμωδίας* του που επιγράφεται *Σκηνές από τη ζωή της υπαίθρου* και *Σκηνές από τη ζωή της επαρχίας*. Στην Αγγλία η τάση εκπροσωπείται από την George Eliot, η οποία έχει επιλέξει ως χώρο παρατήρησης την κοινωνία της αγγλικής επαρχίας και ενδιαφέρεται κυρίως για την ψυχολογία των προσώπων. Τέλος στη Γερμανία – στη μόνη χώρα της Ευρώπης – η ηθογραφία διαμορφώθηκε ως αυτόνομο λογοτεχνικό είδος, το οποίο επιδίωκε την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας μέσω της προσήλωσης στην παράδοση και της πίστης στα πεπραγμένα της φυλής. Όλες αυτές οι τάσεις που παρατηρούνται στον ευρωπαϊκό χώρο της πεζογραφίας θα επηρεάσουν σημαντικά και τον προσανατολισμό της ελληνικής πεζογραφίας.

Ο Zola (1840-1902) αναδεικνύεται σε ηγετική μορφή του γαλλικού νατουραλισμού, καθώς τόσο με τα έργα όσο και με τα θεωρητικά του κείμενα επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τους συγγραφείς της γενιάς του και η κυριαρχία του πάνω στον νατουραλισμό δεν έχει ίσως το όμοιό της στην ηγεσία άλλου καλλιτεχνικού κινήματος. Ο συγγραφέας, επηρεασμένος από τις μελέτες του ιατρού και φυσιολόγου Κ. Μπερνάρ¹⁶, εξηγεί ότι όπως στις θετικές επιστήμες ερευνώνται τα φαινόμενα για να γίνουν κατανοητά και να μπορέσει ο επιστήμονας να τα ελέγξει, έτσι και ο συγγραφέας προσπαθεί να διεισδύσει στις αιτίες των πραγμάτων, με σκοπό να τα κατανοήσει καλύτερα και από θέση ισχύος, πλέον, να τα υποτάξει στην ανθρώπινη βούληση. Οι θέσεις του συγγραφέα αντανακλούν την εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη νοημοσύνη που επικρατεί στην εποχή του και την πίστη ότι όλα τα φαινόμενα, φυσικά και κοινωνικά δύναται να εξηγηθούν και ως εκ τούτου να ελεγχθούν. Οι φυσικές επιστήμες παρέχουν το παράδειγμα, όπου ο συγγραφέας μέσα από το πείραμα και την παρατήρηση των αποτελεσμάτων - τα οποία αντιμετωπίζονται ως τα συμπτώματα της κοινωνικής παθολογείας - θα καταφέρει να καταδείξει τις πρωταρχικές αιτίες, ενώ αλλάζοντας και συνδυάζοντας κάθε

¹⁴ (Tonnet 2001, 127)

¹⁵ (Πολίτου-Μαρμαρινού 2008: 202).

¹⁶ Ο Zola διαβάσει το 1865 το έργο του Claude Bernard *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* και το αναφέρει πολύ συχνά για να αιτιολογήσει τη χρήση του πειράματος και της παρατήρησης στη λογοτεχνία.

φορά τις παραμέτρους σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους, θα κατευθύνει ο ίδιος την εξέλιξη των φαινομένων και θα αποκαλύψει τις σχέσεις αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο άτομο και το περιβάλλον του. Το μυθιστόρημα επομένως καθίσταται ο συμβολικός χώρος – εργαστήριο, όπου ο συγγραφέας πραγματοποιεί τα «πειράματά» του¹⁷.

Το λογοτεχνικό ρεύμα του ρεαλισμού που άνθισε στη Γαλλία κυρίως το τελευταίο μισό του 19ου αιώνα επηρέασε τη λογοτεχνία πολλών ευρωπαϊκών χωρών. Ο απόηχος του ρεαλισμού φτάνει, με κάποια μικρή καθυστέρηση και στην Ελλάδα, στην οποία εκδηλώνεται σταδιακά έντονο ενδιαφέρον για τις νέες υφολογικές επιλογές που προσβύει το λογοτεχνικό αυτό ρεύμα. Ενώ στην Ευρώπη ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα υπάρχει πλούσια παραγωγή ρεαλιστικών μυθιστορημάτων, στην Ελλάδα δεν θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι διαμορφώνεται ένα αμιγώς ρεαλιστικό κίνημα. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής (*Ραμπαγός Πανδώρα*, *Μη χάνεσαι*, *Ακρόπολις*, *Εστία*, *Άστρ*, κ.ά.) διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διάδοση του λογοτεχνικού αυτού ρεύματος, καθώς φιλοξενούσαν στις σελίδες τους μεταφράσεις των πιο γνωστών Γάλλων και άλλων ευρωπαϊών συγγραφέων.

Το 1879 παρουσιάζεται σε συνέχειες στο περιοδικό *Ραμπαγός* η μετάφραση του νατουραλιστικού μυθιστορήματος *Νανά* του Ζολά από τον Αγησίλαο Γιαννόπουλο-Ηπειρώτη¹⁸, σχεδόν ταυτόχρονα με τη γαλλική έκδοση του πρωτοτύπου στο περιοδικό *Le Voltaire*, ενώ το 1880 εκδίδεται σε βιβλίο μεταφρασμένο στα ελληνικά από τον Ιωάννη Καμπούρογλου με το ψευδώνυμο ΦΛΟΞ¹⁹. Το γεγονός αυτό ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την εξέλιξη του νεοελληνικού μυθιστορήματος, διότι αυτό επηρεάζει τον Καρκαβίτσα. Ο ωμός ρεαλισμός που διαπνέει το έργο του Καρκαβίτσα και η έντονη υπογράμμιση της πιο άσχημης πλευράς της πραγματικότητας είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα που συναντάμε και στο έργο του Ζολά. Οι Έλληνες πεζογράφοι επηρεάστηκαν και από τις μεταφράσεις των ξένων μυθιστορημάτων, όπου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να εμφανίζονται στα νεοελληνικά γράμματα και από τα διαβάσματά τους απευθείας στις ξένες γλώσσες και ιδιαίτερα στη γαλλική και την ιταλική.

¹⁷ «Le romancier est fait d'un observateur et d'un expérimentateur. L'observateur chez lui donne les faits tels qu'il les a observés, pose le point de départ, établit le terrain solide sur lequel vont marcher les personnages et se développer les phénomènes. Puis, l'expérimentateur paraît et institue l'expérience, je veux dire fait mouvoir les personnages dans une histoire particulière, pour y montrer que la succession des faits y sera telle que l'exige le déterminisme des phénomènes mis à l'étude.» Βλ. Ζολά 2006, 52.

¹⁸ Στο *Ραμπαγός* δημοσιεύτηκαν συνολικά 11 συνέχειες – μεταφράσεις του γαλλικού μυθιστορήματος (έτος Β', αριθμοί φύλλων 131-141 (8/11, 11/11, 15/11, 18/11, 20/11, 22/11, 25/11, 27/11, 29/11, 2/12 και 6/12/1879) και στη συνέχεια η δημοσίευση του μυθιστορήματος διεκόπη, όπως και το πλήθος των διαφημίσεων προϊόντων που χρησιμοποιούσαν την ονομασία *Νανά*, χιουμοριστικών σχολίων, ποιημάτων εμπνευσμένων από το γαλλικό μυθιστόρημα και σημειωμάτων της εφημερίδας που υπερασπίζονταν το έργο του Ζολά, τα οποία κατέκλυζαν τις σελίδες των παραπάνω φύλλων.

¹⁹ (Ζολά 1880)

Ο Καρκαβίτσας είναι ακόμη ένας συγγραφέας, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί ως ρεαλιστής και κυρίως ως νατουραλιστής. Όπως προαναφέρθηκε, η περίοδος της νεοελληνικής πεζογραφίας, η οποία περιλαμβάνει τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 19ου αιώνα και τις δύο πρώτες του 20^{ου} αφομοιώνει τις βασικές αρχές του ρεαλισμού και του νατουραλισμού. «Κάτω από τις επιδράσεις των διδαγμάτων αυτών εξελίσσεται από άποψη και η πεζογραφία του Καρκαβίτσα» σημειώνει ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης²⁰. Αν και δεν γνώριζε ξένες γλώσσες, γνώριζε τις εξελίξεις στη λογοτεχνία της Δύσης μέσα από μεταφράσεις²¹. Εξάλλου, στα λογοτεχνικά περιοδικά της εποχής του επικρατούσε κλίμα ευνοϊκό για την παραγωγή πρωτότυπων έργων με ελληνικά θέματα, αντίστοιχα με τα ρεαλιστικά και νατουραλιστικά έργα που μονοπωλούσαν τον ενδιαφέρον της Δύσης. Η Φρ. Ταμπάκη-Ιωνά σημειώνει αναφορικά με τις δημοσιεύσεις διηγημάτων του Α. Καρκαβίτσα και άλλων Ελλήνων συγγραφέων στο περιοδικό *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* ότι: «Ευνοείται η δημοσίευση σύντομων αφηγημάτων και προσελκύονται συγγραφείς που επιδίδονται στο είδος του διηγήματος ή του χρονογραφήματος. Η επίδραση της τεχνικής της ρεαλιστικής ή νατουραλιστικής σχολής είναι φανερή, όμως η θεματική των αφηγημάτων αντλεί το υλικό της κυρίως από την πραγματικότητα της ελληνικής υπαίθρου., που προσφέρει την ιδιαιτερότητα και την αυθεντική ταυτότητά της προς εκμετάλλευση²²».

Ο Καρκαβίτσας ενστερνίστηκε και αφομοίωσε με το δικό του τρόπο ορισμένα χαρακτηριστικά του ρεαλισμού και του νατουραλισμού δημιουργώντας έργα στα οποία απεικονίζεται με κριτική και ρεαλιστική ματιά η ζωή της εποχής του. Τα ρεαλιστικά στοιχεία που απαντώνται στο έργο του επικεντρώνονται κυρίως στο γεγονός ότι ο Α. Καρκαβίτσας αξιοποιεί το λαογραφικό πλούτο της χώρας του και παρουσιάζει την πραγματικότητα με ακριβή και λεπτομερή τρόπο, αποφεύγοντας τις εξάρσεις της ειδυλλιακής και εξωραϊσμένης αναπαράστασης

Και στον *Ζητιάνο* (1895), όπου η νατουραλιστική αισθητική είναι περισσότερο έντονη, καθρεπτίζεται η περίοδος παρακμής του ρομαντισμού στην Ελλάδα, ενώ ο συγγραφέας, αναδεικνύει την κοινωνική παθογένεια που επικρατεί στην ύπαιθρο και καταδικάζει το πνεύμα του σκοταδισμού που υπάρχει ακόμα στη χώρα του. Η παρουσίαση

²⁰ (Μαστροδημήτρης 1982, 49)

²¹ (Σαχίνης 1969, 152). Επίσης, ο Γ. Βαλέτας αναφέρει ορισμένες μεταφράσεις της εποχής που επηρέασαν τον Α. Καρκαβίτσα: «Οι επιδράσεις που δέχθηκε ο Καρκαβίτσας τόσο από τους Γάλλους νατουραλιστές, που κυριαρχούσαν στην εποχή του, ιδίως το Ζολά και το Μωπασσάν, όσο και από τους Ρώσους ρεαλιστές, που είτε από τις λιγοστές μεταφράσεις του Αγαθοκλή Κωνσταντινίδη και Θεοδ. Βελιανίτη, είτε επιστρατεύοντας εθελοντικές μεταφράστριες, πλησίασε και γνώρισε ο Καρκαβίτσας [...] είναι αναμφισβήτητες», ενώ στη συνέχεια αναφέρει τη μετάφραση της «Νανάς» του Ζολά, τη «δοκιμή ηθογραφίας νατουραλιστικής ψυχολογικής από τις στήλες της «Ακρόπολης» του Ευστ. Χρονόπουλου (Timeson)», τις μεταφράσεις έργων του Ζολά στην «Εβδομάδα» και τη μελέτη του Γρ. Ξενοπούλου με τίτλο «Αι περί Ζολά προλήψεις» που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Εστία».(Βαλέτας 1973, ρα')

²² (Ταμπάκη-Ιωνά, 1992, 272)

της επαρχιακής ζωής ξεπερνά τα στενά τοπικά πλαίσια και αναφέρεται στα προβλήματα που αντιμετώπιζε τη δεδομένη στιγμή ο τόπος του σε εθνικό επίπεδο, χωρίς ωστόσο να αναζητούνται τα αίτια και να ασκείται κριτική στα κοινωνικά και τα πολιτικά πράγματα

3. Τα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα που θίγονται στο *Ζητιάνο* και στο *Θάνο Βλέκα*

Τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια συνιστούσαν μια χρονική περίοδο ιδιαίτερα δυσμενής για την κρατική οργάνωση, την πολιτική, την κοινωνική και την πνευματική ζωή της Ελλάδας. Η κρατική διοίκηση δε διακρινόταν για την αποτελεσματικότητά, συμμορίες ληστών διέσχιζαν και δυνάστευαν ανενόχλητα την ύπαιθρο και η αστυνομία, χωρίς οργάνωση και στελέχη, ήταν ανίκανη να εφαρμόσει το νόμο και να επιβάλει την τάξη²³. Αυτή την πλευρά της Ελλάδας των χρόνων έπειτα από την Επανάσταση, αυτή την εικόνα της αναρχίας και της ασυδοσίας, την παρατηρούμε στα αποσπάσματα των μυθιστορημάτων του Ανδρέα Καρκαβίτσα και του Παύλου Καλλιγά.

Ο Καρκαβίτσας στη λογοτεχνική του προσφορά ξεκίνησε ως τυπικός ηθογράφος, αλλά ξεπέρασε ιδιαίτερα γρήγορα την επιφάνεια των πραγμάτων και διείδυσε σε επίπεδα κοινωνικής κριτικής και πολιτικών οραματισμών δίνοντας έτσι στο έργο του άλλη διάσταση. Τα δραματικά γεγονότα του έργου συμβαίνουν στο θεσσαλικό χωριό Νυχτερέμι, κοντά στο ποταμό Πηνειό. Οι ήρωες του έργου είναι οι κάτοικοι του Νυχτερεμίου, ο Κραβαρίτης ζητιάνος Τζιριτόκωστας και ο γιος του, καθώς και ορισμένα άλλα πρόσωπα. Οι άθλιες συνθήκες, κάτω από τις οποίες ζούσαν οι άνθρωποι, η χαμηλή πνευματική στάθμη των αγροτών, οι προλήψεις και οι δεισιδαιμονίες των ανθρώπων της περιοχής και με ένα λόγο: η μοιρολατρία, η έλλειψη κρατικής μέριμνας (διοικητική, εκπαιδευτική και εκκλησιαστική εγκατάλειψη), η εκμετάλλευσή τους από τους επιτήδειους (τύπος επιτηδείου-εκμεταλλευτή είναι και ο ζητιάνος Τζιριτόκωστας) και η καταδυνάστευσή τους από τους ισχυρούς, πρόσφεραν στον Καρκαβίτσα ένα υλικό πρώτης τάξεως για να κατασκευάσει το μύθο του Τζιριτόκωστα, διαπλέκοντας ηθογραφικά και κοινωνικά στοιχεία²⁴. Με το *Ζητιάνο* του ο Καρκαβίτσας ασχολείται και με ένα ειδικό κοινωνικό πρόβλημα, το πρόβλημα της επαιτείας στον ελλαδικό χώρο. Το πρόβλημα αυτό το έζησε ο ίδιος στις περιπλανήσεις του και μάλιστα προτού να αναπλάσει καλλιτεχνικά τα βιώματά του στο πεζογράφημά του, τα έδωσε σε μία σειρά οδοιπορικών με τον τίτλο: «Τα Κράβαρα»²⁵.

Σε αυτή την αρνητική ατμόσφαιρα εντάσσεται και το μυθιστόρημα *Θάνος Βλέκας* του Παύλου Καλλιγά, ο οποίος δεν έχει καμία πρόθεση να ξεγελάσει τον αναγνώστη με ιστορίες

²³ (Σαχίνης 1969, 18)

²⁴ (Μαστροδημήτρης 1982, 41)

²⁵ Πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Εστία* στα τεύχη 41-52.

του παρελθόντος, αλλά να τον φέρει αντιμέτωπο με τα πράγματα, προκειμένου να συνειδητοποιήσει ότι στη χώρα του δεν υπάρχει δικαιοσύνη. Επί πλέον οι καταστάσεις τις οποίες επισημαίνει ο Καλλιγιάς στο μυθιστόρημά του δεν είναι μονάχα εκείνες, οι οποίες προκύπτουν από τη ληστεία και τους δεσμούς της με την άρχουσα τάξη, αλλά καταγγέλλει τη διπροσωπία των ισχυρών της επαρχίας, τη βραδύτητα των δικαστηρίων, το φορολογικό σύστημα, την αμορφωσιά του ορθόδοξου κλήρου, την έλλειψη οδικού δικτύου και τον συνακόλουθο μαρασμό του εμπορίου, το μίσος των αγροτών για τη στρατιωτική θητεία και επιμένει στα ελαττώματα του τρόπου διανομής των γαιών²⁶.

Ένα μείζον λοιπόν ζήτημα, το οποίο προβάλλεται και στα δύο αποσπάσματα είναι το ζήτημα της ληστείας. Πραγματικά, την περίοδο εκείνη οι ληστείες είχαν αποκτήσει ανησυχητικές διαστάσεις και οι δυσφημιστές της Ελλάδας τις διόγκωναν για δημοσιογραφικούς λόγους. Η ληστοκρατία λαμβάνει την όψη ενός γενικότερου εθνικού φαινομένου, της έλλειψης δηλαδή ισορροπίας, δικαιοσύνης και της μέγιστης αδικίας ανάμεσα στους αρχόμενους και στους άρχοντες²⁷. Στο πλαίσιο αυτό όσοι θεωρούσαν τον εαυτό τους ως υπεύθυνο για το κύρος του ελληνικού έθνους αισθάνονταν και την υποχρέωση να ανατρέψουν αυτή τη δυσφήμιση²⁸.

Τα έργα του Καρκαβίτσα θίγουν τα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα της εποχής και συνιστούν ένα είδος μανιφέστου, το οποίο βροντοφωνάζει προς όλες τις κατευθύνσεις ένα δριμύτατο «κατηγορώ» αναδεικνύοντας παράλληλα τον ίδιο μαχητή της δημοκρατίας και τολμηρό σαλπικτή της ανόρθωσης, της εξυγίανσης και της αναγέννησης²⁹. Ο αναγνώστης τρομάζει και αγανακτεί από το γεγονός ότι ο Καρκαβίτσας προβάλλει συνειδητά το θρίαμβο του κακού, υπογραμμίζοντας την αμάθεια και την πρόληψη. Ωστόσο αυτό πραγματοποιείται προκειμένου να μεταβληθεί ο Ζητιάνος σε ένα οξύτατο έμμεσο κατηγορητήριο μέσω του οποίου σαρκάζονται χωρίς έλεος τα πάντα³⁰. Παράλληλα το μυθιστόρημα του Καλλιγιά στρέφεται γύρω από τις τύχες δύο αδερφών, του Τάσου και του Θάνου Βλέκα, μέσα σε μια Ελλάδα όπου βασιλεύει η ασυδοσία και η αυθαιρεσία. Το συγκεκριμένο απόσπασμα ανήκει στο τελευταίο μέρος του μυθιστορήματος, το οποίο τελειώνει με το θάνατο του Θάνου από τους χωρικούς και με τον παράλληλο θάνατο της Ευφροσύνης, η οποία πεθαίνει μόλις αντικρίζει τον αγαπημένο της Θάνο.

Ο Παύλος Καλλιγιάς στον *Θάνο Βλέκα* (1855) χρησιμοποιεί το ερωτικό ειδύλλιο ώστε να καταδείξει την κοινωνική αδικία, μια αδικία, μάλιστα, η οποία μένει αναπάντητη και

²⁶ (Vitti 1980, 31)

²⁷ (Καλλιγιάς 1991, 17)

²⁸ (Vitti 1980, 18)

²⁹ (Βαλέτας, 1973, ρβ')

³⁰ (Σαχίνης 1969, 159)

μετέωρη. Βασικό στοιχείο πλοκής παρατηρεί ο Ε. Ν. Χωραφάς είναι ο έρωτας που «εδώ παίζει κυρίως το ρόλο στοιχείου δομής – με τις περιπέτειες των δύο νέων – για να καλυφθεί μαζί με την τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία, όλος ο τότε ελλαδικός χώρος³¹. Συχνά έχει τονιστεί το «ρομαντικό δράμα του τέλους ο θάνατος των δύο εραστών και βρίσκουν εδώ τη ρομαντική επίδραση κάτι που έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη μέσα σε όλο το μυθιστόρημα ρεαλιστική γραμμή³²».

Η ιστορία τοποθετημένη στα μετεπαναστατικά χρόνια και με κύριο στόχο την κατάδειξη των δεινών που προκύπτουν από τη διαφθορά της εξουσίας και την επικράτηση της αναρχίας εξαιτίας της ληστείας, πράγματι στηρίζει τις ρομαντικές της καταβολές στο ερωτικό ειδύλλιο που αναπτύσσεται μεταξύ του Θάνου και της Ευφροσύνης. Τα εμπόδια που ανακύπτουν χωρίζουν το ζευγάρι και οφείλονται όχι τόσο σε υψηλά ιδανικά, όπως για παράδειγμα συμμετοχή σε απελευθερωτικό πόλεμο, αλλά σε παρεξηγήσεις και κυρίως σε αδικίες που υφίσταται ο πρωταγωνιστής χάριν του αδερφού του. Ο Καλλιγάς, εξάλλου, αποφεύγει να περιγράψει κάποιες ιδιαίτερες στιγμές του ζεύγους αφήνοντάς το, εκ πρώτης όψεως, στη σφαίρα της ρομαντικής εξιδανίκευσης. Πράγματι, η μορφή της Ευφροσύνης είναι πέρα για πέρα ρομαντική. «Ξανθή κόμη», «λευκότης της χροιάς» αλλά κυρίως μορφή ηθική, συνεσταλμένη, αγνή, καθόλου φιλάρεσκη, ευαίσθητη και φυσικά παθητική.

Ο ανεκπλήρωτος ερωτικός πόθος ενυπάρχει και συνάπτεται οργανικά με την ίδια τη φύση της ερωτικής επιθυμίας (ως κειμενικής κατασκευής) που χρειάζεται να μείνει ανολοκλήρωτη ώστε – αφηγηματικά – να προωθεί την πλοκή και – νοηματικά – να δημιουργεί μία τραγικότητα στο θεματικό επίπεδο. Ο ανεκπλήρωτος έρωτας συνιστά κοινό θεματικό μοτίβο της επιθυμίας καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα και υπερτερεί σαφώς των περιπτώσεων που καταλήγουν στο αίσιο τέλος του γάμου. Ο θάνατος – κατ' εξοχήν καταλύτης του ανεκπλήρωτου πόθου – καταδεικνύει διάφορες πτυχές ή αιτίες για τις οποίες η επιθυμία παραμένει ανεπίδοτη: Στα ρομαντικά συμφραζόμενα, για παράδειγμα, ο θάνατος στερεοτυπικά συνδέεται με τη γυναικεία σκαίοτητα και φιλαρέσκεια και καθίσταται θάνατος τραγικός και 'διορθωτικός', τιμωρητικός μαζί και λυτρωτικός.

Ο Καλλιγάς με το μοναδικό του μυθιστόρημα καλεί τους Έλληνες του καιρού του να αντιληφθούν την αποθαρρυντική και απογοητευτική πραγματικότητα και να συνειδητοποιήσουν την ευθύνη τους. Αυτό το πραγματοποίησε με το να αναδείξει στο έργο του το γεγονός ότι στην αδιαμόρφωτη ελληνική κοινωνία μετά την επανάσταση παρατηρείται η επιβράβευση της κακίας και της ατιμίας με την παράλληλη υποχώρηση της εργατικότητας και της καλοσύνης. Εκείνο λοιπόν που επιδιώκει να τονίσει στο έργο του ο Καλλιγάς είναι η

³¹ (Σαχίνης 1980⁵, 142)

³² (Χωραφάς 1991, 31)

ανάγκη βελτίωσης των συνθηκών ζωής του εξαθλιωμένου αγροτικού πληθυσμού και να αναδείξει τις θεσμικές αλλαγές που επιβάλλεται να πραγματοποιηθούν³³.

4. Τελικές παρατηρήσεις

Τα κινήματα του γαλλικού ρεαλισμού και νατουραλισμού επηρέασαν τις τέχνες και τα γράμματα των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών κατά τη διάρκεια του τελευταίου μισού του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ου. Όσον αφορά τη λογοτεχνία, διατυπώθηκαν για πρώτη φορά νέες και επαναστατικές αρχές σχετικά με τις τεχνικές της αφήγησης, οι οποίες αποτέλεσαν την οριστική ρήξη με τη λογοτεχνική παράδοση των προηγούμενων αιώνων. Οι καινοτομίες τις οποίες εισήγαγε ο ρεαλισμός και κυρίως ο νατουραλισμός επέβαλαν μια νέα θεώρηση της πραγματικότητας και του ανθρώπου ως ατόμου και ως πολίτη, αποτινάσσοντας από το λογοτεχνικό κείμενο τις πεπαλαιωμένες συμβάσεις του κλασικισμού και του ρομαντισμού. Παράλληλα με τις νέες αρχές, οι οποίες διατυπώθηκαν σχετικά με τις τεχνικές της αφήγησης, τα δύο αυτά κινήματα ανέδειξαν το μυθιστόρημα ως το κυρίαρχο πεζογραφικό είδος και του έδωσαν τη μορφή που διατηρεί, εν πολλοίς, ως τις μέρες μας. Η θέση και η αποστολή του συγγραφέα αλλάζει. Ο συγγραφέας καθίσταται πλέον ο διανοούμενος και αναλαμβάνει ενεργό, υπεύθυνο και συνειδητό ρόλο τόσο απέναντι στα έργα του όσο και απέναντι στην κοινωνία. Σε γενικές γραμμές, η σημαντικότερη καινοτομία των ρευμάτων αυτών και κυρίως του νατουραλισμού συνιστά το γεγονός ότι η έννοια της αληθοφάνειας αποκτά νέο νόημα, αφού η ακρίβεια στην απεικόνιση της εξωτερικής πραγματικότητας και η συστηματική περιγραφή του κοινωνικού περιβάλλοντος συνοδεύεται και από την εις βάθος ανάλυση της πραγματικότητας, με στόχο την ανάδειξη των κοινωνικών, πολιτικοοικονομικών, ψυχολογικών, ή άλλων αιτίων που τη διαμορφώνουν³⁴.

Τόσο το μυθιστόρημα *Θάνος Βλέκας* του Παύλου Καλλιγά όσο και ο *Ζητιάνος* του Ανδρέα Καρκαβίτσα συνιστούν μια ψυχολογημένη μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας των μετεπαναστατικών χρόνων και εντάσσονται στο γενικό πνεύμα της εποχής, το οποίο συνοψίζεται στην έννοια του «ρεαλισμού». Και οι δύο αφηγητές με τα μυθιστορήματά τους υπογράμμισαν έντονα τα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα της εποχής τους για να αποδώσουν μια πραγματικότητα πιο εντυπωσιακή από την αντικειμενική, προκειμένου να καταστήσουν πιο

³³ (Καγιαλής 2008, 53)

³⁴ Η Ελ. Πολίτου-Μαρμαρινού αναφέρει σχετικά με τις καινοτομίες που εισήγαγε το γαλλικό ρεαλιστικό και νατουραλιστικό διήγημα τα εξής: «[...] το διήγημα [...] εντάσσεται και λειτουργεί στο πλαίσιο της ρεαλιστικής και αργότερα της νατουραλιστικής πεζογραφίας, η οποία ακριβώς επειδή απεχθανόταν την *in vraisemblance* του ρομαντικού [ιστορικού] μυθιστορήματος, στράφηκε προς τη σύγχρονη, καθημερινή πραγματικότητα. Και ο μεν ρεαλισμός, που έχει την αφετηρία του στη θετική φιλοσοφία, έχει ως αντικειμενικό σκοπό να συλλάβει την πραγματικότητα, ενώ ο νατουραλισμός, που έχει την αφετηρία του στη φυσική φιλοσοφία ή επιστήμη, περιγράφει τη μέθοδο που θα μας οδηγήσει στη σύλληψη της πραγματικότητας.» (Πολίτου-Μαρμαρινού, 1985, 133)

απτή και προσιτή στον αναγνώστη. Με τις ρεαλιστικές τους πραγματείες προσπάθησαν να συμβάλουν στη γενική συνειδητοποίηση των αρνητικών κοινωνικοπολιτικών ζητημάτων και στη βελτίωση του πνευματικού επιπέδου των συμπατριωτών τους. Η γενιά του 1880 με το διήγημα έρχεται να εκφράσει την ανασυγκροτούμενη εθνική συνείδηση σε μια εποχή, κατά την οποία προβάλλεται συνθετικά η εθνική παράδοση, όταν η δραστηριοποίηση σε όλους τους τομείς της ζωής και η αστικοποίηση είχαν οδηγήσει σε νέες ελπίδες και ρεαλιστικότερη αντιμετώπιση των πραγμάτων³⁵ Η γενιά του 1880 με τις ποικίλες αναζητήσεις και αναμετρήσεις της με την ελληνική παράδοση και το ευρωπαϊκό πολιτισμικό γίγνεσθαι συνιστά ένα «πνευματικό φαινόμενο» και τα ζητήματα που θέτει γύρω από το εθνικό και το κοσμοπολιτικό μοντέλο λογοτεχνίας θα συνεχίσουν να απασχολούν και τους μεταγενέστερους ερευνητές.

Βιβλιογραφία

- Βαλέτας, Γεώργιος: *A. Καρκαβίτσας, τα Απαντα*, τόμ. Α', εκδ. Γιοβάνη, □θ□ναι 1973.
- Beaton, Roderick: *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. Ε. Ζούργου-Μαρ. Σπανάκη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης: «Η ποίηση», *Γράμματα II: Νεοελληνική Φιλολογία (19^{ος} & 20^{ος} αιώνας)*, Ε. Α. Π., Πάτρα, 2008².
- Chartier, Pierre: *Introduction aux grandes théories du roman*, εκδ. Dunod/Bordas, Paris 1990.
- Δημαράς, Κωνσταντίνος: *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 2000.
- Δημητρακόπουλου Φ, *Ο Νεοελληνισμός στη λογοτεχνία 19ος-20ος αι.* εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1985.
- Zola, Émile: *Le Roman expérimental*, εκδ. Garnier-Flammarion, Paris. 2006.
- Καγιαλής, Τάκης: «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία: Καλλιγιάς και Ραγκαβής», *Γράμματα II: Νεοελληνική Φιλολογία (19^{ος} & 20^{ος} αιώνας)*, Ε. Α. Π., Πάτρα, 2008.
- Καλλιγιάς, Παύλος: *Θάναος Βλέκας*, εκδ. Ιδρύματος Κώστα και Ελένη Ουρανή, Αθήνα 1991.
- Καρβέλης, Τάκης: *Η Γενιά του 1880*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003.
- Μαστροδημήτρης, Παναγιώτης: *Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα, Εισαγωγή-Κείμενο-Γλωσσάριο*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982.
- Μπαλούμης, Επαμεινώνδας: *Ανδρέας Καρκαβίτσας - Ο ανατόμος της λαϊκής κοινότητας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- Μελισσαράτου, Γερασιμιά: «Ο Καραβέλας, η ηθογραφία και κάποια προβλήματα αφηγηματικής ορολογίας». Στο: *Διαβάζω*, αριθ. 281, 1992: 13-24.
- Μουλλάς, Παναγιώτης: «Εισαγωγή». Στο: *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμ. Α', εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1993: 17-157.
- Masson-Vincourt Marie-Paule: *Ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896) και η ίδρυση του Ελληνικού Κράτους*, εκδ. Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 2009.
- Μπαλούμης, Επαμεινώνδας: *Η λειτουργία του λαογραφικού στοιχείου στο έργο του Α. Καρκαβίτσα*, εκδ. εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα 1984.
- Πατερίδου, Γεωργία: «Η γενιά του 1880. Πεζογραφία και ποίηση», *Γράμματα II: Νεοελληνική Φιλολογία (19^{ος} & 20^{ος} αιώνας)*, Ε. Α. Π., Πάτρα, 2008².

³⁵ (Δημητρακόπουλος 1985,158-161).

- Πολίτης, Λίνος: *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989.
- Πολίτου-Μαρμαρινού Ελένη: «Ηθογραφία», *Γράμματα II: Νεοελληνική Φιλολογία (19^{ος} & 20^{ος} αιώνας)*, Ε. Α. Π., Πάτρα 2008.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη: 1985, «Το περιοδικό Εστία (1876-1895) και το διήγημα. (Μια αντίθεση και μια θέση)», Παρουσία, τ. Γ', Ε. Δ. Π. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Σαχίνης, Απόστολος: *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1980⁵.
- Ταμπάκη – Ιωνά, Φρειδερίκη: «Το ελληνικό περιοδικό *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* κατά τογαλλικό πρότυπο του *Les Bons Romans*», Αθήνα, Ανάπτυπο από την *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ.Λ', 1992-1995: 243-305.
- Tonnet, Henri: *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, μτφρ. Μ. Καραμάνου. εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.
- Vitti, Mario: *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1987.
- Vitti, Mario: *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1980.
- Χάρης, Πέτρος: *Έλληνες πεζογράφοι*, τόμ. 3, εκδ. Εστία, Αθήνα [1953] – 1993.
- Χωραφάς, Ευστράτιος: «Εισαγωγή» στο *Παύλου Καλλιγά, Θάνος Βλέκας*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1991.